

Att forska om genomförda restaureringsprojekt – Isak Gustaf Clasons herrgårdsrestaureringar

Mats Fredriksson

Intresset för forskning om restaureringar har hittills varit litet. En genomgång av monografiska studier av betydelsefulla arkitekters verk visar att restaurerings- och ombyggnadsarbeten behandlas översiktligt och utan analys även när arkitekten i fråga arbetat mycket med restaureringar.¹ Detta förhållande kan bero på att restaureringarna inte ansetts som fullödiga och självständiga arbeten och därför av mindre intresse. En andra faktor kan vara att restaureringsprojekt är svårtolkade. För att fastställa de skilda förändringsetappernas omfattning och datering krävs ett bra ritningsmaterial, noggranna inventeringar och en omfattande analys. En tredje aspekt kan vara att resultatet av en restaurering är känsligt för förändringar och därmed har relativt kort livslängd. En efterföljande restaurering förstör ofta den föregående.

Bland restaureringsarkitekter och byggnadsantikvarier finns nu ett ökande intresse för restaureringsideologiska frågor och restaureringskonstens historia och därmed ett kunskapsbehov. Ett forskningsfält ligger öppet med behov av metodutveckling. Rikhaltigt arkivmaterial finns tillgängligt. Mina doktorandstudier vid KTH grundar sig på en sådan arkivkälla: Isak Gustaf Clasons samling i Arkitekturmuseet. Där skildras Clasons omfattande restaureringsverksamhet på svenska herr-

gårdar från 1890 till 1930. Vid genomgång av arkivalierna kan jag konstatera att mycket av materialet ligger orört sedan det katalogiserades i museet och att flertalet restaureringar tidigare inte undersökts. Många av de undersökta herrgårdarna är omskrivna i olika översiktsverk men i dessa behandlas restaureringarna endast översiktligt i de fall de omnämns.²

I min studie använder jag begreppet *restaurering* för byggnadsåtgärder i en äldre byggnad med syfte att återställa eller förbättra utseende och funktion. Definitionen ansluter till användningen av begreppet i Clasons samtid även om Clason själv i allmänhet benämnde sina arbeten ombyggnad, ändring och inredning. Kring restaureringsfrågan formuleras olika *restaureringsideologier*, teoretiska idékomplex som diskuterar restaurering ofta med normativa förtecken. Vidare använder jag samlingsbegreppet *restaureringskonst* för restaureringens teoretiska och praktiska kunskapstradition.

Jag har inriktat mina studier på perioden kring sekelskiftet 1900 då en intensiv restaureringsideologisk debatt fördes i Sverige. Med sin början i striden kring Gipsholmsrestaureringen på 1890-talet³ omformulerades restaureringskonstens mål och därmed metoder under stort inflytande av den europeiska debatten. Sekelskiftets restaureringar genomfördes i

en brytningstid där strävan efter en personligt formad konstnärlig helhetsgestaltning var mycket stark samtidigt som krav restes på att åtgärdsprogrammen skulle utformas med vetenskapligt grundad varsamhet.

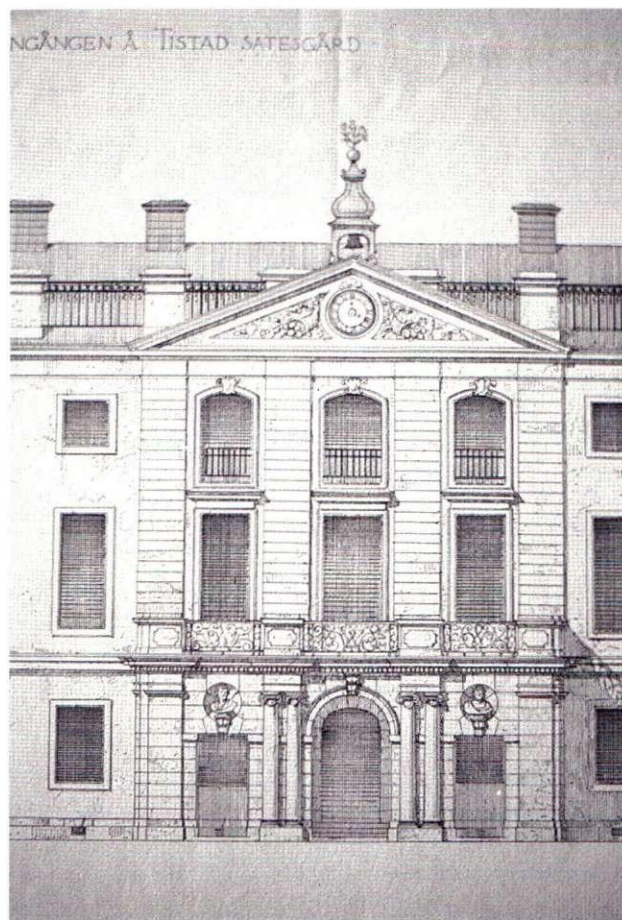
Vid sekelskiftet 1900 väcktes också intresset, särskilt bland yngre arkitekter, för den svenska arkitekturtradition som därmed fick stor betydelse som förebild för nybyggandet. Inspirationen till detta kom från bland annat England och Danmark. Uppmätningkampanjer genomfördes genom den för ändamålet bildade Arkitekturminnesföreningen. Detta intresse för landets äldre byggnadskultur medförde krav på varsammare restaureringar, även avseende herrgårdsbebyggelsen.⁴

Internationell debatt gav nytt idéunderlag till en restaureringsideologisk omsvängning. Isak Gustaf Clason med viktiga uppdrag som professor och statlig tjänsteman var en centralgestalt i den svenska arkitekturdebatten under denna viktiga brytningstid, även angående restaureringsfrågan.⁵

Clasons arkitektpraktik var till en väsentlig del inriktad mot restaureringsuppdrag rörande slott och herrgårdar.⁶ Hans tidiga restaureringsverksamhet tog avstamp i den Zetervallska traditionen där omfattande ingrepp syftade till att skapa stilenlighet och hög precision i utförandet. Clason utvecklade efterhand en egen linje med utgångspunkt i svensk 1600- och 1700-talsarkitektur. Clasons praktik var mycket omfattande och berörde så många av de svenska högkvalitativa herrgårdsanläggningarna att hans restaureringsmetod i sig har påverkat vår allmänna bild av den svenska herrgårdsarkitekturen. Clason använde med stor konsekvens vissa symbolladdade attribut⁷ som kom att definiera den svenska herrgårdsarkitekturen.

Syftet med min studie är främst att analysera och skildra Clasons restaureringsmetod ur arkitektonisk och restaureringsideologisk synvinkel. Vidare att beskriva metodens framväxt och förändring över tiden med hjälp av projekt från olika skeden i Clasons karriär. Målet är att därigenom förtydliga bilden av restaureringskonsten i Sverige vid sekelskiftet 1900. Ambitionen är att ge en bred belysning av restaureringsåtgärder, dess detaljer och materialval, arkitektens metoder och ritningarnas utformning.

Många av de herrgårdar som Clason restaurerade är i sig själva intressanta forskningsobjekt som vart och ett öppnar ett rikt spektrum av frågeställningar. Studier av en enskild restaureringsfas, i detta fall Clasons, blir en pusselbit i den enskilda herrgårdens historieskrivning. Ett andra syfte med

"Ritning till portik framför ingången å Tistad Sätessgård" ej utfört förslag av I G Clason 1888 ur familjen Wachtmeisters arkiv på Tistad.

mina studier är därför att tydliggöra enskilda restaurerade miljöer som arkitekturverk och hjälpa till att skapa en förståelse för Clasons arbeten inför vård och förändringar av de skildrade miljöerna.

Följande frågeställningar är utgångspunkten i studierna av Clasons restaureringsprojekt:

- Vilka åtgärder genomfördes?
- Varför genomfördes dessa åtgärder?
- Går det att hitta mönster i åtgärdsprogrammen vid jämförelser mellan projekten?
- Finns överensstämmelse mellan Clasons restaureringsideologiska ställningstaganden i skrift och hans restaureringspraktik?

- Hur lyckades Clason erövra och under lång tid behålla positionen som landets främste herrgårdsarkitekt?

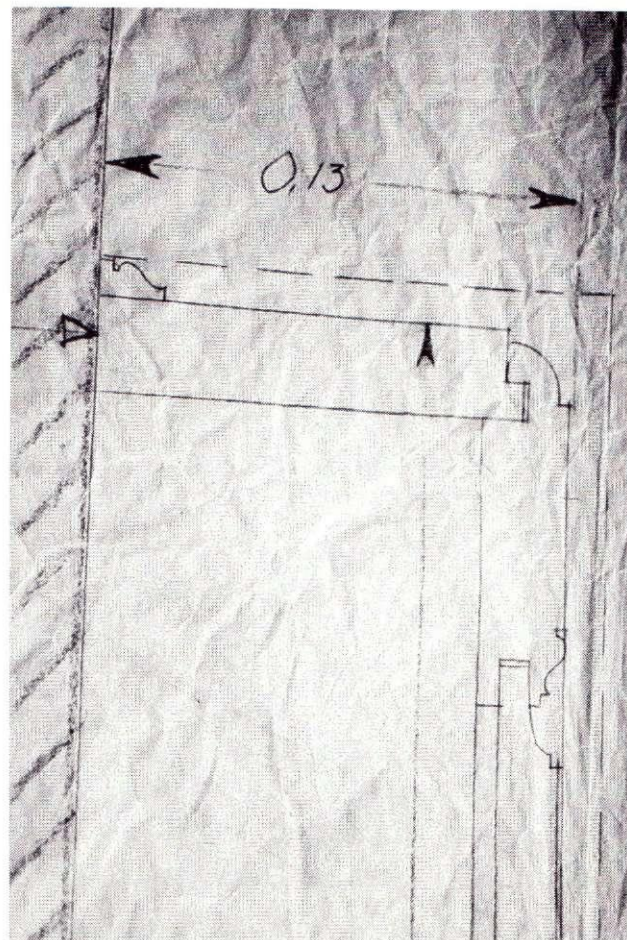
Min förhoppning är att svaren på dessa frågor kan fylla en kunskapslucka avseende svensk restaureringspraktik vid sekelskiftet 1900.

Forskningsfältet och dess metodutveckling

Studierna baseras främst på arkivmaterial ur I G Clasons ritningssamling i Arkitekturmuseet samt inventeringar på plats i restaurerade byggnader. Arkivmaterialet skildrar de flesta restaureringsprojekten i ett omfattande och noggrant ritningsmaterial. I många fall finns underlagsmaterial i form av uppmättningsritningar och foton och ibland äldre ritningar från tidigare ombyggnader som ger kännedom om utseendet före Clasons arbeten. Vidare är skisser med alternativa utformningar bevarade samt presentationsmaterial, någon gång i form av perspektivteckningar. Planfasad och sektionsritningar är i allmänhet noggranna tuschritningar på väv i skala 1:100. Rummens inredning redovisas med uppställningar i skala 1:25, i de mer ambitiösa projekten finns sådana ritningar på allt från salong till kök och badrum. Även bygg- och rumsbeskrivningar liksom beställningar och fakturor finns bevarade i vissa projekt. Stora ark med detaljritningar i skala 1:1 finns ofta inte bevarade i Arkitekturmuseet. Dessa utfördes direkt på kraftigt ritpapper utan kopiering och levererades till byggsplatsen där de i några fall bevarats.

Kompletterande arkivmaterial är främst I G Clasons samling i Riksarkivet där brevsamling och anteckningar finns. Dessutom är ATA och Nordiska museet arkivkällor som utnyttjas. Privata arkiv, främst hos nuvarande och tidigare herrgårdsägare är ytterligare ett komplement. Muntliga källor, dels i Clasons släkt samt herrgårdsägarnas familjer har visat sig kunna bidra med en del ledtrådar. Personer med direkta vittnesbörd från genomförandet av projekten är fåtaliga. Några sådana har ändå återfunnits i studiens första del.

Min första nu färdiga delstudie utfördes som en totalinventering av såväl restaureringar som nybyggnader som Clason genomförde på herrgårdar inom ett geografiskt område, Östergötland.⁸ De studerade objekten är fullföljda byggnadsprojekt. Några projekt som stannat på skisstadiet har ej behandlats på grund av att jag anser att jämförelser mellan ritningar och det byggda resultatet är grundläggande för min arbetsmetod.

Ritning till snickeridetalj i skala 1:1 för Stegeborgs herrgård 1915 från Clasons kontor. Ett exempel ur en stor samling detaljritningar som bevarats på gården.

Nästa studie omfattar ett urval av intressanta projekt i Södermanland. Urvalsmetoden har varit att större, konstnärligt och historiskt intressanta byggnader samt byggnader med stora restaureringsinsatser av Clason valts ut.

För att möjliggöra en kritisk läsning av mina resultat avser jag att göra en översiktlig totalinventering där även de projekt som ej ryms i de utförliga undersökningarna presenteras och därmed ge läsaren en möjlighet att bedöma om urvalsmetoden sorterat bort intressanta aspekter. Omfattningen kommer att bestämmas av Clasons produktion så som den framgår av I. G. Clasons samling i arkitekturmuseet.⁹ Katalogen avses kompletteras med Clasons nybyggnadsprojekt för herrgårdar. Dessa visar på det nära förhåll-

Björnsnäs nära Norrköping uppförd 1859 efter ritning av arkitekt Knut Forsberg (1829–95). Foto i Nordiska museets arkiv.

andet mellan restaurering och nybyggande. Där kan även vissa projekt där Clasons roll ej kunnat fastställas redovisas.

Som en tredje etapp planeras en studie som behandlar Clasons medverkan i olika typer av restaureringsprojekt. Bland dessa märks medverkan vid Kungliga slottets restaurering, restaureringar av Ridarhuset och huvudbyggnaderna på Steninge, Stora Wäsby och Leufsta, Brunnby kyrka i Skåne, Södra Kvedums kyrka i Västergötland och Kristianstads kyrka. Här kommer också Clasons inflytande på svensk restaureringskonst som myndighetsutövare i Överintendents-ämbetet och senare i Kgl. Byggnadsstyrelsen att behandlas.

Mina studier genomförs på en arkitekturskola av en arkitekt och därmed är begreppet arkitekturforskning aktuellt. Begreppet bär med sig förväntningar om att den mer direkta kunskapen om projekteringsprocessen och byggprocessen skall påverka forskningsmetoden. Jag har därför arbetat med att utveckla en mer arkitekturspecifik forskningsmetod för til-

lämpning på restaureringsfrågor. Vid studier av ett restaureringsprojekt försöker jag rekonstruera diskussioner och beslut i projektets olika faser. Genom att först söka beskriva den projekterande arkitektens program och arbetsförutsättningar, sedan projekteringsfasen och slutligen byggnadsfasen struktureras informationen om projektets utveckling på ett logiskt sätt. Den restaurerade miljön, så som den framstår idag, kan tolkas bättre om tillkomstprocessen först analyserats.

Restaureringsprojektets arbetsförutsättningar skildras genom undersökningar av den gamla byggnadens utseende före restaureringen samt genom sökandet efter dokument som beskriver beställarens programkrav. Vid studier av ägarfamiljernas levnadsvanor och sociala ställning och dess påverkan på byggnadsutformningen kan vissa etnologiska forskningsresultat användas.

Vid studier av projekteringsfasen undersöks skissprocessen, den stegvisa framväxten av ett förslag via olika försök.

Björnsnäs efter I G Clasons restaurering 1898. Foto i Nordiska museets arkiv.

Vidare ritningarnas uppläggning, skalor, detaljutformning och beskrivningstexter. Här är även organisationen inom Clasons arkitektkontor av intresse. Detta bestod av cirka tio medarbetare varav några trotjänare som höll i samordningen av projekteringen och ett antal yngre ofta mycket talangfulla arkitekter som deltog i utformningsarbetet. Vid de stora herrgårdsrestaureringarna var huvudbyggnaden endast en viktig delfråga. Även trädgård och park med trädgårdsbyggnader som lusthus, orangeri och badhus omfattades av projekten. I dessa frågor tog Clason hjälp av trädgårdsarkitekter inom kontoret eller i fritt men långsiktigt samarbete med fristående konsulter. En viktig sådan var Rudolf Abelin. Vidare gjordes moderna bostäder för gårdens anställda och ekonomibyggnader för lantbrukets drift. Allt detta samordnades i de mest omfattande restaureringsprojekten till en välfungerande estetisk och praktisk helhet.

De flesta av Clasons herrgårdsrestaureringar hade som huvudsyfte att modernisera den gamla byggnadens tekniska standard genom nytt vatten- och värmesystem, stark- och svagströmssystem och byggteknisk standard i till exempel fönster och dörrar. I de exklusiva projekt som Clason genomförde användes ofta den allra modernaste tekniken. För utformning av dessa delar anlätades fristående ingenjörskontor på samma sätt som är brukligt än idag. Ofta krävdes stora anläggningar utanför huvudbyggnaden till exempel vattentorn och elkraftverk. För att förstå dessa delar kommer teknikhistoriska forskningsresultat till användning.

Byggnadsfasen studeras genom analys av beställningsskrivelser och fakturor som refererar till ritningarna och genom byggleddarens rapporter till arkitekt och byggherre. Byggleddaren var ofta en kvalificerad lokal arkitekt som kunde utforma kompletterande detaljlösningar av hög kvalitet på byggsplatsen. I denna del är egna teoretiska och praktiska kunskaper om

motsvarande process i egen yrkespraktik till hjälp att förstå processen och tolka källmaterialet.

Byggnaden i sig är den viktigaste källan till kunskap om restaureringsprojektet. Clason och hans medarbetare hade själva tillgång till byggnaden vid utformningen av sitt projekt som därmed vann en mer konkret och av faktiska förhållanden bestämd karaktär. Nybyggnadsprojekt hade, och har än idag, normalt en mer abstrakt karaktär än ombyggnads- och restaureringsprojekt. Det räcker därför inte att analysera restaureringsprojekt utifrån ritningarna. Många gånger blir gestaltningen inte begriplig förrän byggnaden i sig och dess omgivning studeras. Här kommer erfarenheter av att lösa estetiska och praktiska problem i projektering av restaureringar till hjälp för att förstå Clasons motiv för de åtgärder han genomförde.

Restaureringsprojektet och byggnadsundersökningen

För varje herrgård genomförs en arkivsökning och litteratursökning för att samla en bild av herrgårdens historia och av Clasons restaureringsprojekt. Här är bevarad korrespondens mellan byggherren och arkitekten ofta en nyckel till restaureringens huvudinriktning. Arkivsökning och övrig faktasökning utförs till en bestämd nivå för att begränsa undersökningens omfattning. Ett bestämt urval arkiv genomförs och ledtrådar från dessa följs upp. Privata arkiv med anknytning till tidigare ägare, byggnadsledare, leverantörer med flera har ej undersökts om inte särskilda indicier pekar mot sådana källor för svar på konkreta frågor.

Nästa steg är en väl förberedd inventering i anläggningen. Denna bedrivs med Clasons ritningar i handen för konkreta jämförelser mellan ritning och byggnad. Inte så sällan finns genomförda åtgärder som inte dokumenterats på ritning liksom ritningar vars innehåll inte förverkligats. Samläsning av ritningar och byggnad genom inventeringar är den främsta metoden att analysera de konkreta delarna i restaureringsprojektet. Detaljbedömningen av metoder vid genomförandet av Clasons konkreta restaureringsåtgärder stöds av egna erfarenheter av motsvarande arbeten. Detaljinventeringar av materialskarvar, skillnader i ytbehandling, skillnader i utformning av snickeriprofiler, beslag och liknande ger goda möjligheter att reda ut snåriga ombyggnadsfaser. I vissa fall visar det sig omöjligt att fastställa förändringsfaser och äldre utseende utan att göra ingrepp i ytskikt och konstruktioner vilket är ett problem i undersökningen. Mina

erfarenheter från restaureringsprojekt visar att många frågetecken rätas ut först när rivningar av senare ytskikt genomförs. Sådana undersökningar har i enskilda fall kunnat göras i samband med nya restaureringsarbeten.¹⁰ Här är erfarenheter från byggnadsarkeologiska undersökningar till stor hjälp vid analysen men de ger samtidigt anledning till stor försiktighet vad gäller fastställande av restaureringsprojektens exakta omfattning och utförande.

Vid inventeringarna har normalt ingått en intervju med nuvarande ägare eller förvaltare. Dessa har ofta givit nya kunskaper och idéer till vidare sökvägar. Vid dessa intervjuer kan ledtrådar till programmet för Clasons restaurering upptäckas även om tillförlitligheten av sådana muntliga källor bör ifrågasättas. Instruktioner från beställare till Clason gavs ofta muntligt vid besök på hans kontor i Stockholm. Ibland finns Clasons anteckningar bevarade. Ibland finns ägarens intentioner dokumenterade i brev eller anteckningar. Genom det stora tidsspännat börjar muntliga uppgifter om syftet att försvinna och bli till sägner i gamla ägarfamiljer.

På plats i byggnaderna har ytterligare ritningsmaterial efterfrågats och i ett flertal fall påträffats. Detta material kan behandla skeden före, under och efter Clasons restaurering. Äldre foton är en annan värdefull källa som ofta finns att tillgå på plats i byggnaderna. Under 1800-talets slut och 1900-talets första decennier var det populärt att låta en professionell fotograf dokumentera herrgårdsbyggnaden med dess interiörer. Ibland har dessa foton samband med utgivningen av *Svenska slott och herresäten*. Inventeringen kompletteras med en enkel fotodokumentation av det nuvarande utseendet och av funna arkivalier.

Efter inventering kan projektet analyseras utifrån det insamlade materialet och intryck från inventeringen. För att analysarbetet skall vara effektivt krävs att allt ritnings- och bildmaterial finns tillgängligt för jämförelser. Analysen omfattar att fastställa byggnadens utseende före Clasons restaurering, att ordna Clasons bevarade skisser i rätt successionsordning för att avläsa projektets utveckling samt att sortera fram de ritningar som visar genomförda respektive ej genomförda åtgärder. Nästa steg är att leta paralleller mellan olika projekt och att söka förebilder till Clasons åtgärder. Såväl svenska som internationella förebilder är relevanta. Clason var påverkad av samtida engelsk och amerikansk bostadsarkitektur. Han hade ett också ett starkt intresse för historisk europeisk arkitektur och såg den nordiska bygg-

Hallen i Stegeborgs herrgård som Clason omvandlade till ett ombonat sällskapsrum vid restaureringen 1915. Foto i Nordiska museets arkiv.

nadstraditionen som sin viktigaste inspirationskälla. I denna fas av arbetet används konstvetenskapliga metoder som bildanalys liksom studier av den vid tiden rådande restaureringsideologin och dess praktiska tillämpning.

Analysen leder fram till en tolkning av Clasons intentioner i respektive projekt. I vissa fall finns egna utsagor av Clason där motiven till åtgärderna anges. Det kan dock finnas anledning att inta en kritisk hållning även till dessa direkta källor. Vid tiden kring 1910 finns antydningar i Clasons egna texter om att han kritiserades för vissa restaureringsarbeten.¹¹ Därmed finns ett motiv för Clason att söka rationella, praktiska motiv för åtgärder som annars främst är estetiskt motiverade.

Det finns ett tydligt samband mellan Clasons restaureringsideal och nybyggnadsideal. En ömsesidig påverkan mellan nybyggnad och restaurering förekom, inte minst fungerade det rika materialet i de gamla byggnaderna som

en viktig inspirationskälla för Clasons nybyggnadsverksamhet. På motsvarande sätt var krav på modern bekvämlighet i nybyggnadsklass motiv för omfattande ingrepp i gamla värdefulla byggnader.¹²

Att skapa en bild av Clasons egen restaureringsideologi utifrån skriftliga källor är svårt. Han har inte skrivit mycket om restaurering men vissa värdefulla texter finns bland annat en presentation av två restaureringsprojekt i *Teknisk tidskrift*¹³ samt en mängd tjänsteutlåtanden. I material med anknytning till undervisningen på KTH finns formuleringar kring bostadens utformning som ger en god bild av Clasons allmänna uppfattning om bostaden, nybyggd eller restaurerad.¹⁴

Tydliga skillnader fanns i synsättet på restaurering i privata och offentliga byggnader. Restaureringsdebatten behandlade huvudsakligen de viktigaste offentliga monumentalbyggnaderna. Restaureringsideologiska texter från tiden kring

Ej utförd skiss av I G Clason till ombyggnad av Skenäs i Södermanland. På E V Langlets byggnad från 1880 föreslogs ett högt säteritak och tornhuvar i nybarock. Ritning i Arkitekturmuseet.

sekelskiftet 1900 behandlar sällan privatägda herrgårdar av den typ studien omfattar. Då var de kungliga slotten i fokus för debatten. Intresset för herrgårdarna som kulturmiljöer ökade dock snabbt efter sekelskiftet. Vid tiden för de många uppmätningarna i Arkitekturminnesföreningens regi arbetade Clason med omfattande restaureringsåtgärder i några av de uppmätta byggnaderna. I detta sammanhang är det sannolikt att Clasons restaureringar framstod allt mer kontroversiella efter 1910.¹⁵ Det är vid denna tid som herrgårdarna börjar betraktas som en del av vårt gemensamma kulturarv.

Sammanfattning

Är Clasons restaureringsmetod tillräckligt enhetlig och tydlig för att låta sig analyseras? Hittills har undersökningarna visat att Clasons självständighet varit stor och att han lyckats väl med att hävda sin egen linje i förhållande till

skilda byggherrar och situationer. Clason arbetade mycket konsekvent med detaljer och planorganisation. Oberoende av projektets typ finns många paralleller att dra.¹⁶

Att försöka formulera en generell sammanfattning av den svenska restaureringstraditionen och dess förändring under Clasons tid kan leda mycket långt och är svårt att avgränsa. Internationella tendenser och diskussioner introducerades i Sverige av Clason och några kolleger. Han deltog i flera internationella arkitekturkongresser där restaureringsfrågor diskuterades. En av Clasons viktigaste insatser för en reformering av restaureringsideologin i Sverige var hans mentorskap för Sigurd Curman som under lång tid samarbetade med Clason i restaureringsfrågor. Med Curman kom den mer vetenskapligt-antikvariska inriktning som, med många undantag, fram till våra dagar ändå dominerat den svenska restaureringsdebatten.¹⁷

Jag ser forskningen om restaureringskonstens historia som ett spännande område med många infallsvinklar. Genom analys av de miljöer som skapats i gången tid genom restaureringar i värdefulla byggnader får vi en bild av denna periods syn på både historien och framtiden. I restaureringen beslutades vilka

tidsperioder som skulle rensas bort och därmed glömmas och vilka epoker som skulle lyftas fram och förhärligas. Likaså visar de stora dyrbara herrgårdsanläggningarna på en stark framtidstro, möjligen också en övertro på den traditionella herrgårdsekonomens överlevnadsförmåga.

Noter

1. I Edestrand och Lundbergs monografi över Clason inskränker sig kapitlet "Restaureringar av slott och herrgårdar" till en sida. I verkförteckningen finns dock flertalet restaureringar med.
2. Svenska slott och herresäten i sina tre följder från 1900-talets början tar upp nyligen genomförda restaureringar till exempel av Clason men detta översiktligt. Slott och herresäten i Sverige från kring 1970 är än mer sparsam med sådana uppgifter. Hidemark 1995 konstaterar att 1800-talets stora upprustning på Skokloster ej nämns i detta verk.
3. Ljungström 1987.
4. Wetterberg 1992 s 185.
5. Wetterberg 1992 s 87 ang. Clasons medverkan i utredningen om ÖLÄ-s omorganisation.
6. Edestrand och Lundberg 1968, verkförteckning.
7. Av dessa attribut är säteritak med liter klocktorn och smårutiga träfönster i ljus putsfasad de viktigaste.
8. Fredriksson 1996. Valet av Östergötland som avgränsning grundar sig på författarens härkomst från detta landskap. Avgränsningen ger också ett lämpligt antal projekt för den avsedda studien.
9. Edestrand och Lundberg 1968. Verksförteckning upprättades efter ritningssamlingen men kompletterades genom intervjuer med Clasons son Gustaf. Ytterligare något projekt har identifierats vid genomgång av Clasons brevsamling i RA.
10. En sådan undersökning har kunnat ske vid restaureringen av Stjärnvik i Östergötland 1998–99.
11. I en artikel i Teknisk Tidskrift 1913, s76, lägger Clason fram argument för en totalombyggnad av en gammal gård med fasad från 1860-talet men för bevarande av en 1700-talsfasad.
12. Ett tydligt exempel på samstämmigheten är nybyggnaden på Hults Bruk och restaureringen av Björnsnäs, båda i trakten av Norrköping i Östergötland.
13. Teknisk Tidskrift 1913, s76.
14. Koncept av Anton Berlin i I G Clasons samling i Riksarkivet.
15. Clason använde exempelvis de nyligen upprättade uppmätningarna över Östermalma som underlag för skisser till omfattande planlösningsändringar. Projektet genomfördes ej.
16. Utformningen dörr- och fönstersnickerier är likartade och typiska för Clason i till exempel Lönö, Stjärnvik och Björnsnäs, dock med liten variation för att ge varje projekt särprägel.
17. Edman 1999, s34 ff.

Mats Fredriksson, arkitekt SAR
och doktorand i arkitekturhistoria vid KTH.

Litteratur

De arbeten som främst stödjer detta arbete är:

- EDESTRAND & LUNDBERG 1968. Edestrand Hans och Lundberg Erik: *Isak Gustaf Clason*, Stockholm 1968.
- EDMAN 1999. Edman Victor: *En svensk restaureringstradition*, Stockholm 1999.
- FREDRIKSSON 1996. Fredriksson Mats: *Pietet eller vandalism*, Stockholm 1996.
- JOHANSSON 1997. Johansson Britt-Inger: *I tidens stil, Arkitekten Agi Lindegrens liv och verk*, Stockholm 1997.
- HIDEMARK 1995. Hidemark Ove och Stavenow-Hidemark Elisabet: *Eko av historien, Omgestaltung av Skokloster under Magnus Brahes tid*, Stockholm 1995.
- KÅRING 1992. Kåring Göran: *När medeltidens sol gått ned*, Stockholm 1992.
- LJUNGSTRÖM 1987. Ljungström Lars: *Aendnu Gamblare-Fredrik Lilljekvists restaurering av Gripsholms slott och 1890-talets restaureringsdebatt*, Nyköping 1987.
- MÄRTELIUS 1987. Mårtelius Johan: *Göra arkitekturen historisk*, Stockholm 1987.
- SVENSKA SLOTT OCH HERRESÄTEN 1909. *Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början*, Östergötland, Stockholm 1909.
- SVENSKA SLOTT OCH HERRESÄTEN 1923. *Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början*, Östergötland, Stockholm 1923.
- SLOTT OCH HERRESÄTEN I SVERIGE 1971. *Slott och herresäten i Sverige*, Östergötland del 1 och 2 (Allhemsförlag), Malmö 1971.
- WETTERBERG 1992. Wetterberg Ola: *Monument och miljö*, Göteborg 1992.